

УКРАЇНА

**ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ АРХІВІВ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ**

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В Державному архіві Волинської області створено фонд „Спогади громадян про відлуння голоду на Україні в 1932-1934 роках" (Р-1261, оп. 6), який налічує 12 справ.

Надсилаємо спогади деяких очевидців, яким довелося пережити ці жахливі лихо дні:

Забокрицька (Вакуленко) Мотря Марківна народилась 18 листопада 1919 року в селі Мліїв Городищенського району Черкаської області. Пережила голод 1933 року. У 1942 році була вивезена в Німеччину. На Волинь переїхала в січні 1946 року. Зараз проживає в селі Єлизаветин Рожищенського району Волинської області (Р-1261, оп.6, спр.12).

Сміян Петро Кіндратович народився 13 січня 1918 року в м.Борзні на Чернігівщині. Пережив голод 1933 року. В роки Великої Вітчизняної війни добровільно пішов на фронт. Після її закінчення навчався на історичному факультеті Київського педінституту. Працював викладачем Луцького педінституту. Доктор історичних наук, професор. Проживає в місті Луцьку Волинської області (Р-1261, оп.6, спр.7).

Гуртовий Григорій Олександрович народився 26 грудня 1924 року на Запоріжжі в хліборобській родині. Пережив голод 1933 року в рідному селі Корніївці. Під час Другої світової війни три роки перебував в одному з концтаборів Німеччини. Зараз проживає в селищі Торчин Волинської області (Р-1261, оп.6, спр.9).

Ленський Федір Іванович народився у 1915 році в селі Піски Козельщинського району Полтавської області. Закінчив Кременчугський учительський інститут. Пережив голодомор 1932-1933 років. Працював і проживав на Волині в місті Луцьку. Помер у 2007 році (Р-1261, оп.6, спр.3).

Книш Марія Макарівна, яка народилась та виросла на хуторі поблизу села Деревок. Спогад (Р-1261, оп.6, спр.10).

Лахай Олександра Максимівна, народилась і виросла в селі Велика Глуша Любешівського району, якій виповнилось 13 років в ті жахливі роки (Р-1261, оп.6, спр.И).

Нікітченко Фросина 1919 року народження, уродженка села Дубова Вінницького району Вінницької області. Пережила голод 1933 року (Р-1261, оп.6, спр.П).

Швайка Василь Іларіонович 1925 року народження. Під час голодомору 1932-1933 проживав в селу Черповоди Ладизинського району Київської області (Р-1261, оп.6, спр.П).

Марченко Олександра Михайлівна 1921 року народження, уродженка села Сухорабівка Полтавської області (Р-1261, оп.5, спр.П).

Семенюк Андрій Михайлович народився 12.10.1920 року в селі Бірки Любешівського району (Р-1261, оп.6, спр.П).

Рожко Домна Євтухівна народилась в січні 1922 року в селі Красноволя Маневицького району (Р-1261, оп.6, спр.6).

Домашич Василь Якович житель села Судче Любешівського району (Р-1261, оп.6, спр.10).

Іващенко Іван Євтихійович жителя села Богарівка Чорнухинського району Полтавської області (Р-1261, оп.6, спр.10).

Русило Ганна Григорівна, 1925 року народження, жителька села Люб'язь Любешівського району (Р-1261, оп.6, спр.10).

Заступник директора

М.Багнюк

1931 рік був дуже невротичним, але хвилює
 (в той час не її батьківцями вте були хвилює)
 здавав собі автосі дитини, а їх не виставляло, то
 відірвали в любу все до останньої зернини.
 Я не знаю точно, що спричинило такий надуманий
 галоп, але думаю, що його спровокувала влада
 зродили. До цього, в тому, що влітку не за-
 мірили тамтешню в Тарошці (районній центрі)
 близько до Млива) колгоспне машинне зерно,
 зерно нам купувати вивозити. Але ніхто його
 нікуди не везив до тижня осінь, воно в
 купках (були великих) порохом, погались морозом,
 заморзало, а потім бурями, вивезти в
 змідні провали. Проте люди не давали
 брати, вуганями, навіть ступали. То як
 це можна розуміти? Звичайно галопер.

1931 рік люди не пропрацювали, а тощо було за-
 дав, закопав, щоє в хлібі, ще було і влі в 1932 році
 почався великий голод. У літні не було їми, а
 доз і постіми, то в цілому рік було страшно
 за сучас - дрібне селянство. До літа 1932 року їми не
 було нічого іншого, ніж в колірках і в хлібах. Товари-
 ші люди все в голодних, а люди в голодних
 що зростає (хліб, порох) і везуть вивозити, то
 люди з мішками, везли по горі порозу-
 бують, позабравать і згодом.

Люди парали по горі ділячці, не влітку
 Хиліте, ну далеко нає зими, ми з ним зручили,
 ішли ми з ним по вулиці, вона влітку, зливали
 землю літні, мучка-травища. Тоф вона ще не
 вмерла, а тоє шов, її тунев. Люди їми все-конт,
 есбак. Сіме, зе зими не Хиліте, їх було з брати,
 батько, мати, Фараєва і Хиліте, тоє їми
 есбак. Хиліте любими, в сім'ях колгоспні
 били, лупили. Стими і все в сім'ях було в криві.

Я тузи харице, то естрашино дуло дивитисе. ³
 Визр вих людей фуде емерило. Свои примци
 вони не мам, дурми по вору за люди, навіть
 за нас приходили. Харми з тими дурми, що
 мими, ватими собак. Тотим люди, і ми
 тоне, етам не пучежати за примци по
 вору, то вони харми ам за рогти.

Тотим не ешало ни хати, ни шата, вони
 етам вмирати, то мерли вей (белобив) замши
 ел найменши дурма-ин.

Людей не форог намага багато. Бригаду
 турки дурмих людей пошлав з турскою
 збирали турки те возми не кидовице
 і екарани не турки бо не вметало ел
 щоб закупувати. Шейно яму неглядю вко-
 палот, то вте в неі повну найгалоть
 турки влидотих ел не було калу камати,
 люди були зевели бесем. Кидовице було
 блывко биз нас в камі, нашого гору, те
 ером, я тузи галото харми, дивитисе шо там
 родитисе. Камілітано ел дуло титце (ни елма
 і, емо дути елма), ело титце, шо воне
 елма биле моти титце, маде 2 хлони,
 то воне примеме в релм огно, це титце
 вкмиле в яму, він ще вметавсе в еми,
 яму ще камати галобили. А на камитанне
 голубів навичо вч його не титце кидате,
 впробиле. А жури е його моти титце,
 вона титце титце, жури, вкмиле в
 яму.

Охали вте не було зевели много перам
 моти людей титце. В жури елма з маме
 титце елма: шитко турки, мати Шеловна-
 ре (мак титце в ели елма); 4 хлони.

звері закривати зверху, він го вітане, а
 там певно крес, з півні емігрант і біже
 в машині порубані і намічені.
 Вони встав не мих сфракти, то вони
 покинули хату, невідомо. Тільки їх
 ніхто, не бачив.

Ми вийшли з тюрмом. Батько мій те
 старше сестра Софія в колосі не
 родити і там їм давали їсти і по 2 колоси -
 у двох го году, го мука, що вистане колосів.
 А з менше го фальшиву, ми старше го Таню,
 ми було з сестрою, бачило, і невідомо, де
 го з кілометрами в ме по місто мите, де
 майти були, в емігрант мівні, не чуєте
 ціто просіювали, з цією мука те круте
 перше не знав ми, назвати, не амб, не парти,
 якіть пермізні щоб до тюрми одити Прималою.
 і в півні заперло. У мене їли, їли промиску,
 траву, що го знайшли з роєм, пагані вельет
 те товари не їли. Одного разу мійми ми
 з Офієвкою Францисковом го мій по мите мій.
 зайшли, і біже не мій, ам бачу з репрі
 колівік з мійком у репрі спускається. То і
 з мійми через канаву і полем (зайшли одити мійми
 де вмі клітувало), вмікати, біже уфатуку,
 хот пере емігант впаде, мійми вмі не було зовсім.
 Ам село вмі було невелико. Було одити репрі
 по дороги. Одити мійми - Наме вмі
 і Зарбузке - Наме дедтне, то і вмі не бачив.
 з мійми одити, зрече. Ви мій біже на мій
 ам поки подіти в емі мійми, мійми одити
 вмікати і вернувся.

Амки було кукурудзине, то його

души, твоя, і всім і буде твоя мука,
додавай любов і з цим несе мати
перетіж.

Було багато випробів, коли їм треба було
та любови не виміряти і їм.

Було багато моги зігнуло в залозу.
Інше їм було замало негати, то в
железі організували кухню і аби був рід
жити до всієї то двам і собі, але їм
було багато моги до неї жити не могли.

Богато моги зігнуло їм в 1933 році.
коли після цього їм було малювати
світлої. Не могли розкритись брати,
рвали, їм і вмирали до суми їм зможени.

Жило зігнуло і моги їм воякались
враню, бохатіам амба і з залозами
пенаїрами дохору те і повмирали. Іноді
я забиваю до суми в урив дохору, вужула рід,
в тій тій до входу лавит по сінці,
а в хаті лавит тільки, дещо фелір мів
не погати, ой виторув, а Норме їм не
врушались. Всі вони пацери до пенсіональ
амба і беризу.

У нас батько був дуже розумний, прахоті-
ний доловік. Мати каже мати перетіж,
потім їм і амба, то він зберіг іноді в
матері, в іноді то дохору потім, а рід
в камору і на замор. Мати каже, сварид-
се, то їм дохору хмід і то не гати
жити. А він ії: іноді дохору їм мати
то гатай пацери і мати похобави.
Мати каже їм і виміряти.

Я переживаю, війну, була в неволі в 7
Німеччині, ходила по трупах, добудувалась розуму,
багато бої, але навіть війне не так
страшно як голод.

Ніхто мої не плавав, нікого ніхто не
шпорував. Я тільки серце як як мої прийшли
до тебе тільки голоду, то він був у мене і ні,
мої всім хотіли не отафавице, шукати
моїми і отафавати рідні.

Не дай Боже нікому нікому пережити
голод.

03.03.2008р.

Розповість дачиса не
возно - Забожницьке Марте
Тимодієвне

З книги пам'яті

(Уривок)

Найперше, ніж розповісти світо розповідь про страшенне горе, яке прийшло на Україну в 1932 і 1933 роках, хочу запитати сучасну людину: "Ви знаєте ви що таке голод? Як у думці хочеться їсти? Як можна нічого не їсти десь, два, три, а потім зриватися спорчиши, метям верди, увітом білої акації, пугати-ми кукурудзяними каласами, моголого парового з надгето, що не ївши? Так, гасина моєї, більч смітіння, виживала, а багато не вистимувало, вмирало

народився я в роки імперіалістичної війни в багатодітній і дуже бідній селянській сім'ї на Полтавщині. Ми мали всього пів-десятишки землі. Хліб заробляли в місцевому багатіє Петренка-Пин-гуня. Крім того, мати змосто прела для людей. Отак і жили. Хліба вистарало тільки до великого поєтну, як говорила мати, а потім змост передивалися.

А коли прийшов великий голод, нам надішли аж шість десятишок землі. Раділи батьки, раділи і ми, діти. Але у нас не було як і чим її обробляти. Коней і сільськогосподарського інвентаря мотили солдати. Правда, ком за це платили хлібом, але його не мали - не знало. В 1933 році помирає батько. Важко було матері з дітьми. На що були старенькі діди і баба, батькові батьки, яких треба доглядати і годувати. А у нас не було ні коней, ні корови, ні овець, ні поросят. Миши без допоміжного оруддя і взуття. Діти зоботи, і ті рвати, на всю сім'ю. Мені треба було вже фавно ходити до школи, але в школу? Тотирі мої старші сестри зоведи в школу не ходили, вони служили в казармах. Я пішов першим клас, коли мені було майже 13 років.

Не встигли ми заблагати на своїй власній землі, як довелося вступати в колектив, зрати її на спільне користування. Але і наступні роки не принесли полегшення. Навпаки, як я уже говорив, велика біда прийшла на Україну - страшний, спустошливий голод. Люди ступали від голоду, лугалися, вмирали. На них страшно було дивитися. Вони були, як ті сав-Марас Шевченко, "горімо горної землі", зігнути, похмури, з

полуміжним огнем, з пухлим носом. На їхній обличчях не видно було посмішок і радості, а тільки одна печаль і страх за завтрашній день. Кожен думав: чи витримаю? Чи виживу?

Наша сім'я голодувала страшно. Влітку, а найбільше - мати. Старший брат не витримає, помер. До весни 1933 р ми ледве формували. А весною появилася трагедія, зокрема спортивна. Ми його сунули, поміли разом з куркурудзятим багном. Там товщи в отури. З цього камінями некти коринки, хоч вони в неї розпадалися. Та ми їли і такі. Коли завісив біла амазія, то їм увіт, він був трошки солодкий, а багато його їв, а тому дуже довго живіт, а казався по землі, думав, що там мух не витримаю. А коли ноги гостівати вичити - ото була радість. Мати мені говорила, щоб я не виживав нічого, а кобрав їх разом з виживем, бо все-таки більше їми дуже вичити і не так дуже горіти їм. Я так і робив.

Я тоді ходив в свій клас, хоч мені вте було в Іюль. Школа знаходилася в селі Півки, на відстані п'яти кілометрів від мого села Півочки. Уроків мабуть ніхто не вчив. Приїждемо, поїдемо і будемо розмовляти. Читали там ледве перецували хоч. Півочки весною 1933 р у нашому класі померло 9 учнів. Це - третина класу. У нас іду в школу ми зі школи і одержували трутки померлих людей. Люди пили. В нашому селі хоронили всіх померлих в одній ямі. Інколи несли так, просто без трутки, а деякою тягнули за коси, вичити на все це було дивитись.

Особливо жалко було дивитись на дітей. А дні не во- ми не знам, не розумім, чому так страждають, так мучать ся. Одна жінка в селі Півки, припадаючи до своєї єдиної п'ятирічної доньки, голосила і промовляла: „Моя ти квіткою, моя ти зіронько, як же ти хотіла їстоньки, як ти просила мене, щоб я тобі дала хоч крихітку хліба. Я ж не могла нічим тобі допомогти. Не живайся на мене, моя кровинко. Я не винна. Я не знаю, що ти винна в твоїй смерті.“ Не можна було бабине слухати ці слова, хоч і я сам ледве стояв на ногах

По дорозі в Тіокі, зразу ж за хутором Білани, я побачив
і траву мертву зівину, і мертвого дитинкою. Квітти було
десь півтора-два роки. Ця жінка, видно, куддеса ішла з ма-
лям, а потім звернула з стежини, потаємно рвати траву і
їсти. Бо в руці в неї трава і в ротину дитинки там. Ба-
чив у своєму селі дитинку років п'ятиривок, яка сиділа
над тарілочкою з водою. В неї маленька ложечка і вона
кето небирала з тарілочкою водичку і пила. У весь час пов-
торялася: "Малю, їсти хогу, малю їсти хогу, їдї їсти, малю".
Але мама її летала по літці уне в передсмертвель-
етаті. Це то дитинка була, а похоронили маматок землі,
маленький живий трун. І до цього часу в моїй пам'яті збу-
таєть ці такі слова: "Малю, їсти хогу".

А один хлопчик в нашому селі захрип в колосі своїх
маленьких братика і сестричку, щоб вони не просили їсти.
Захрип і пішов, а матери не було дома. А вони плакали, кри-
гам, били кулачками в двері, кричали біля фверет і померли
з відкритими оченятами

Не хотілося згадувати ще про одну горітто жалку подію
в слову життя. Та вирішив казати і про неї. Моя
сестра Улена в 1931, вийшла заміт за агрономом
Янова Цибука. Мам свого хату, своє біження господарство,
мріяли про краю саабутне. Радли, що скоро в них буде
дитинка - радість і втіха в сім'ї. Ша їх тії не збула
году не минує і їхньої хату. Козабачом виділювати помер
Яків. Замилася Улена вайтнотю, Страшно та неї було ви-
кити. Ком і руки опухли, якісь водяті пухли покучили
живий і зуду. Ходити не могла, більше летала. В хати
не було вже кілока есієвть і кукити Ямба Юсь насту
тлим році. Це були некевоти роді. Їх приїмала тільки
мати і судна. Народився хлопчик, гарненький, але
зудне худий. А як і зм дого годувати? В їх зудек не
було і крапинки молока. Майже цілу воду дитина кри-
чала, відкидала ротик, просила їсти, а з чим разом кричала,
ридала мати, пригорнула свого аніотна до себе, до свого
серця, цілувала його та не знала, як врятувати життя
свої кровинки. Потім дитина кривилася. Тіак і померла
Пав суча мамі. Обгорнули її в біленим руціни рок 2

Я взяв цей згорток в одну руку, а лопату - в другу та й пішов на кладовище. Викопав ямку, поклав в неї дитинку зарознув землю. Зверху накрив трубочкою і квітами. Стояв тишком над похованням та й нішов дозволу. А навколо були яблуні і груші, всі вони замивалися соковий. Це пригадується, світлі старшого брата Явана. Як би не лягу сміливо кроків у мене істич. Ви вже ледве шептаєш губами: "Фадоро, братику мій фадоро, лотка фав дістанеш хор кривити хліба, я хорба поживив на неї, я вже давно не бачив, я бачив - то хліб. Мені здається, що якби я бив кривити хліба, то відрозу пізнавсь б, як не хочеться пошпирати". Я стояв перед ним, схиливши голову, але нічим не міг йому допомогти. Сиділа поруч з ними маврики і його пухля дружина Мотря.

Страшно задумався про все це. Та ми не можемо мовчати, не маємо права задумувати про горе, яке нас стісняло. Ми з дружиною Сергійом Середого тоді говорили: "Історія цього не прощити". Але ми чуємо з того часу багато років, а історія мовчала. Може тепер, нарешті, прийшов час, що людям скажуть правду, чому ти ставив такий полог? Нам часто казали, що в 1931 і 1932 роках був зевро жасай, засуха. Та це ж - конявда. Доци били регулято по всія Україні. Я пам'ятаю, як ходив стениками люди високими житами і мовчававу налитими колосками. А в 1932 році це краци урочай був ким в 1936р. Навіть сам Стайн на Пленумі ЦК ВКП(б) 11 січня 1933 року говорив що урочай в 1932р не гірший, а краци, ким в попередній ролю. Про деже тоді взявз голоу в 1933р? Куди по-дівся хліб?

Ми вступили в колектив восени 1934р. Того року ми збрали з своєї землі непоганий врожай. Пам'ятаю, молодшеу на тому втрьох зинами, в тямую шені і я. Засинам в камері багаченько хліба, повністю вистачило до нового врожаю, щоб залишились лишки для згоди державі. Але чим хлібом ми не скористались. Повелосе зрати його державі, а те, що залишилось, прийшли, збрали. Та в 1932 році ми не так поводували, як в наступному. Моя старша сестра Оксана

5

змічена була зайнятість «вчнахушчтом». Пряма
пряму і мотала її в клубки. Вони додумалися до того,
щоб в клубки заховати хог пару кілограмів пуну-
рудзи. І ось пошло десятьма два невеличкі мішеч-
ків, куди наипала землянка кукурудзи і на тих
намотувала пряму. Ці клубки, як і у всіх селян, всіма
на горіщі. Коли приходили «букари» (так голуби назива-
ли в селі активістів) з довгими списами, то вони зразу
починали шукати зерно. Хто штуркав в помин, хто-
в підлогу чи стіни, а хто ліз на горіще і там шу-
кав. Але ніхто з них не зміг здогадатися, що в клубках
може бути кукуруда. Якби штуркнули списом
в клубок, або підняли його, то відразу б здогадалися, що
в ньому щось є. Тоді б сестру, а тоб нас, обов'язково
заарештували б і посадили. Вони не раз пучкодили,
але нічого в нас не знайшли. А ми розмотували
клубки, вчепали зерно і варили. Отже, хог жаз та
та зерно ми їм варили кукурудзені зерна.

В 1932 році нам небагато дали зерно на Трещову
ні, але її те забрали. Залишився тільки пучок тільки
одна пучок жита, кереміщаного з просом. Того 19 лю-
того 1933р «букари» висотили його до зернилки.
Після цього ми не лише не їли, а й не бачили хліба
протягом п'яти місяців, тоді до нового врожаю.
Сестра уже не могла використати свій «вчнаху-
шчт» кукурудзи у нас не було, а зерно тоді швидко забрали,
що ми навіть не чекали цього. Аж ось ми нас вважали
на селі найбільшніми і ми ~~вчепали~~ вчепали, що нас хог трошки
поширять, не забируть останнього пучка жита

Так, забрали в нас цей останній пучок жита 19 лютого.
Якраз в цей день Стаїн вчепував на І Всесоюзному
з'їзді колосників-ударників, де сказав, що найбільше зоб-
даття - зробити всіх колосників заломниками. Хліба не
це по чимізі? забрали увесь хліб у колосників, а
потім їх робити заломниками. Кого робити заломниками?
Цих хто ще помер з голоду? Бо цього часу мені незрозумі-
міло - куди поїде хліб з врожаю 1932 року? Аж ось

в містах його прозвали по картошках - 200г. на
 порцію. А чибув хліб на складах, на елеваторах?
 говорили, що чого там було багато, але не дозволяли
 брати, мовляв - це запас. Люди вмирали, а запас елев.
 І секретарі обкомів партії, які пішли на фронт - роз-
 колим хотіли частину його взяти і дати вмираючим, були
 парцютівані і розстріляні

Ми розповідають еталоном Волинці, в містах
 Ровен і Луцьк із сусідньої України тоді прибували поїзди
 зерном, борошном та іншими продовольствами. Чим
 мовою торгував хлібом місти Радянським союзом і пан-
 скілого Тольцего. Польки і українці знали, що в нас голод
 ману багато з них вимовлялися розваблювати вачки
 Проте деякі говорили, що то провокація, мовляв, в Кра-
 ні, яка буде соціалізм, голоду не може бути

Газета „Тромадівський голос“, яка виходила у
 Львові, 2 грудня 1933р. писала: „З Волинці приїхав до на-
 шої редакції новий одинок меча, якого отримано від
 сусідні на Волинці України: „борони наши родити, сестро
 Реня і брате Марсе. На запити ми ми живи, живи та
 о всі. Вперше, колат твої матінки, котра опухла з голо-
 ду, померла. Перед смертю кричала хотіли хліба.
 Ма я, сестра твоя, пішла по знайомих свояках і мре
 к дістала“ (з Волинського обласного архіву)

Волинці і Ровенцями намагалися хоч чим-небудь
 допомогти голодаючим. Вони збирали продукти, іхали і
 пішли на схід, до кордону, щоб передати їх померлим.
 Але цих людей наші прикордонники зустрітали незручно
 модно, направляли на них фура і винтівки, говорили,
 що на Україні немає ніякого голоду, що то вигадки
 агентів і спеціалізму.

Що, мовляв, Сталін штурмом зробив голод? Може
 ви поставили перед собою за мету, як найбільше знищити
 людей: то колективізацію, то репресії, то голодом. Бо
 те, що ми ми кривими на місяцях, не вкладається в
 в голові і тепер. Мені здається, що їм довав хтось ^{вказівку} ~~вказівку~~

робити беззаконня. Навесу хор два пухляди: ком розно-
гасив книжку літом 1933р, то пухлі діти з нашою села
нічим збирали колоски на колосисте поле. Бо що знало
пу нікто не евертов нізертички з нового вощаю. Назби
рали в торбинки і ідуць доволу. Їх зустрів з книжком
колосистий бригадир, забрав торбинки, вщипав колоски
на землю і розтоптав колоси всі до одного. А їм сердиго
сказав: "Це колосисте добро, святе і недоторкане". Діти
нічим доволу плагали. Штане міг би зробити тілово
фасичей по відношенню до пухлик дітей. А це м свід,
односельцатини. Другий крикнув: мій друг Сергій Середя
був засуджений на півтора роки ув'язненні тілово за
те, що знайшов п'ять каганів купуруду уми на зіб-
раному полі. Що як все це можна зрозуміти? Як
можна може керемети, керемити ману несправидливій.
А моги мовчати. Бо, як писав Тарас Шевченко, "Візь мого
годонобця". Нам моги говорили, що це тільки асові
труднощі, що це - труднощі росту. Миліотин моделі му-
гасься, вщипають, а ми повинні вшити, що це робить
заради ~~за~~ нашої зростання. То навщо там таке зростан
ня? Токійний письменник Харчук писав, що моги ое-
дцатісти нікого не ватила. Куша, добро, геть, милосерд-
усе, на що спромогався можна у вщипанні доволу
валості, вщипуваєм у некедьну моретонієсь. Все, що
не вщипаєм в колупі вщипаєм культу, зничуваєм. У
в той же гоє мильві нієні на всю країну:

Волз Стаїна єїм нами,
слава Стаїна єїм на'є...
Візьем мов серце, тобто радостю.
Візьем мов серце у серце своє.

Штане думам моги про Стаїна, ток боє возвел-
чусам поети високим словом.

Ком наступна весна 1933р і все навколо
розувіло, ми не могли жити крає. Ми були байцями
до вого, в т.т. і до крає природи. Запам'ятаєм, як бри-
гадир з батогом^{сміє} вервом на каті розігнував по дво-
рат і кричав: "На роботу, пори на роботу!" у пухлі
жінки драм з собою діток і їши на похивні берякі

Якщо дитина і помер, то це буде на їх очах

В той час мені було 18 років, я був по струком. Були мобил поезії Шевченка. Я майже щодня знав зверх "Кобзар". У кожн багив, як щини з своїм дитинкам ішли на колективне поле, я в дитині перофразувов Шевченков слова:

Село некаге погорило,
Некаге люди погорили,
Ніки в кожен кал кращо ідут
І дитогок своїк несут

Товинен сказати, що наше село було дуже стивале стивали всі - малоді і старі, голівки і щинки. Токи не було кудіть, малоді збиралася по хатах на веротинці. Якто були веротинці! Не такі як тепер - штурти. А кожн повелени кудіть, малоді збиралася там, стивала, танцювала, ставила п'єси. Ушли на поле - стивали, ішли з пол - стивали. Стівать мласа пісня - дівчина, гарітка Мільки в 1932 і 1933 роках по гутин було весело стивать. У мене з потатком 1934 року моди стали стивати, потрошину стивати. У хоз не легко змелася і в наступні роки, але моди стивали, веселились. Така вже модерна натура. Модити гати каїстни і вона вно повесить, може навіть застивати. Мадестра Ульяна після смерті сина добро не могла стивати, але все стивалася. У рантам погує її тільки голос. Вона стивала про свою многона:

Синок рідненький, годе тебе не стало?
Хто ти вижен в смерті, кимітио ево?
Хто даєти отвій, годе ти умирал?
Продат, кравинко, бо не винна я.

Не знаю, чи вона сама склали що пісню, чи хтось інший, але стивала дуже тихо, щоб ніхто не почув. Наш щинник Василь Прокопчик написав вірш про вавке Володико каїстни земітін, і він вступився і прочитав його і щиним. У рантам його забрали. Така не поведувел дівине родолу.

Ось таке наше щинтє було моді. Ось такий голос ми вежили. Та дз мене особлято він не закінчевся потатком 1933р. Він продовжувалася і восени і впершій половині 1934р. Справа в тому, що я після закінченні 7 класів посту-пили на потиримісячній педагогичн курс Кремля геть налу підтектікуши в Кремлену боси, погувал перші сті на вокзалі, поди знаїшть квартиру. Стиненуто дам в кни курто. Тинчосит, що мені дав брат, початало мши, щоб вишфилати 200р кидя. У ось я зідав чи 200р премо біля приватну магазину, Потім ревал чину роду, щоб в цей час мави

9
Крихітка за чим паїком. Осв у мене був такий шоденний одяг -
200гр хліба і все. Про вечерю і спіданок я тільки румов. Так
я мав майже голий місяць, поки не одержав отпекунгу

В Токарівській погашковій школі, я працював своєю тру-
риво діяльністю, кімната для мене була при школі. А як
заргуватися? Хто ж мене взяв в свої заргування після такої
голодовки? Таких не знайшлося. В Кремленчуні ког 200гр хліба
хліба було, а тут і цього немав. Я чіпляв дивом кілограмів
і згодом погав пукнути, бо так понухав, що не міг казати
гобори. Вночі не спав, так жоріло в'єши. Побачив зав. школою
що я лежу з голоду померти, пішла до голови капоши і
мені великим нікуда якого зрива доронка. Я зацілював
в шкатулці, вранці і ввечері з'їдав по шматочку піста. Так
і жив. Потім мені великою шодою, я доловився з приди-
рабницею і вона пекла мені коржиків. Я отав відрухати, оти-
вати

Осв так мені довелося пережити страшний голод в 1932,
1933 р.р і в першій половині 1934 року. Я не можу його забути.
На стільки мій еозок, мая свідачістю просоветі чим горем, що я і
згорю, чому 57 років, можу ні з того, ні з сего сказати: „Тотні когеті-
ся! Ці два слова з моєї пам'яті, копевно, не зникнуть до кін-
ця мого життя.

З коли я тепер багу як копі люди неавляється до хліба,
по мені став страшно, болить, опичується одне. Кудеми
хліба валяються на асфальті, на тротуарах. А спілки
хліба височили у вітрах, дз елітніми, а скільки його не-
дають у елітніюву! Це гідно так. Це - страшно правдо
я хочемся крикати на все голос: Потор! ех аменться,
моги! Що ви робите з хлібом? ^{Спінешимен, ружки, зрештими хлібом?} Родіміть, крошу вас, мори,
юмен шматочок, конету крикту! Якщо вона внаде тіа
незлову, підберіть її, покладіть на епіл! Хай кожна
Маленька Крихітка хліба стане великим пам'ятником
для тих, хто помер від голоду в махливі 1932 і 1933 роки!

3.05.30
Федір Званович Лещевский,
ветеран Великої Вітчизняної
Війни, пенсіонер.

Пам'ятати, щоб застерегти

13

Народилася і зростала я на хуторі, що недалечко від Деревка. Багато нас було у батьків: двоє хлопців і п'ятеро дівчат. Після братів, Івана і Григорія, серед сестер я найстарша. Коли ж на Україну прийшов голод 1932-1933 років, я була зовсім найменшенькою, мала ж лише трохи більше двох років. І, дякувати Богу, не пам'ятаю того страхіття. Хоча розповіді мами й тата про нього запам'яталися, мабуть, на все життя.

Коли на наші землі ступила ворожа нога фашистів, батька і братів забрали на фронт. Ненька залишилася з нами п'ятьма одна. Тяжко їй доводилося. І у скрутну хвилину, коли довкола хати ходили вороги, коли, бувало, вже дивилися в очі смерті, вона розповідала нам про пережите у тридцяті роки, а також почуте про голод, про який ходили між людьми страшні оповідки. Розповідала, аби зрозуміли ми, тоді ще зовсім малі, що не тільки німці можуть завдати лиха українцям, а й серед своїх є вороги народу. І часто повторювала: "Від кулі вмерти не боляче, а ось голодну смерть треба боятися".

Ще в кінці 20-х почали можновладці та ті, хто хотів їм прислужитися, забирати у людей все майно. Зі сльозами на очах мама розповідала, як одного дня прийшли невідомі їй, не мовлячи ні слова, вивели із хліва корову, коня, забрали на віз усе зерно, сільськогосподарський інвентар і повезли невідомо куди. Добре, що батько в той час якраз був на полі, то хоч коса, вила та граблі залишились. Отак, за одну мить, zostалися ні з чим. А жити ж треба було, діти, як горох, просили їсти. Важко було їм, бідним, ой тяжко. А тут наступили ще тяжчі тридцяті. Дякувати Господу, обійшов голод стороною наші поліські землі. Хоча й тут наслідки його все-таки були. Та й як не їх могло їх бути, коли, як я вже говорила, у людей все забирали. Часто приходили у наші краї

люди із Сходу України в пошуках кращого життя, та й, можна сказати, для того, щоб вижити, не померти голодною смертю. Й у Деревку такі ще тривалий час проживали.

Літо тридцять третього видалось східнякам страшним. Починалось все із довжелезних черг біля хлібних магазинів, а затим все частіше зустрічались опухлі, обідрані люди з простягнутими руками. Вимирали сім'ями, родинами, селами. Труп не встигали ховати. А потім вже й не було в цьому потреби, бо ж дійшло до того, що самі люди з'їдали їх. А ще бувало й страшніше – коли батьки убивали свою дитину, аби прогодувати інших.

Особливо мені запам'яталася розповідь неньки про випадок, який вона почула по дорозі у Пінськ на ринок. Відомо, що у ті страшні дні люди вишукували різні шляхи, аби знайти поживу. Часто йшли на порушення закону. Хоча чи ж було це порушення? Однієї ночі чоловік, дружина і семеро дітей якого вже пухли від голоду, зважився потайки прокрастися на клаптик поля, де ще на весні сам сів жито, але згодом його забрали. Радості не було меж, коли вдалося назбирати жменьку запилених зернинок, трішки полови. Вже майже дійшов до домівки, коли наздогнали лихі люди, назвали ворогом народу і наказали віддати награбоване. Дружина, яка ледве вибігла з хати, тільки й побачила, як підкошеним лебедем її чоловік впав від ворожої кулі. Нахилилась над тілом, омиваючи його слізьми, і у міцно стиснутих долонях побачила зерно й полу. Тихенько, потайки заховала те добро в рот, аби ніхто не побачив. Зраділа, що нарешті нагодує діток. Щасливі такою знахідку, малятка вранці вибігли із хати і, не усвідомлюючи свого вчинку, похвалилися перед ровесниками, що їли хліб. І жорстоко поплатилися за це, бо ж уже через деякий час мама мертвою пташкою впала на груди батькові, залишивши їх сиротами. Не довго пожили й вони на цьому світі, бо, як казали очевидці, ними “посмакували” сусіди.

15

Це лише один такий випадок. А скільки ж їх було, щодня, щогодини, щохвилини! Невимовно тяжке горе спіткало Україну. А там незадовго ще й війна нагрянула, яка принесла не менше лиха. Пам'ятаю, як боялися ми, що кожен день може бути останнім. З різних сторін чигали вороги. Тим паче в самій нашій сім'ї було зіткнення поглядів: тато загинув на фронті, воюючи з радянськими військами, дядько був у червоних партизанах, а молодший брат Григорій став у ряди Повстанської Армії.

Не відомо, за які гріхи Бог так накарав нашу землю, бо ж і після закінчення Великої Вітчизняної знову спіткало народ невимовне лихо: черговий голод.

З болем згадую ті часи. І ще більше ятрить той біль серце нині, коли можна зробити порівняння сьогодення і минулого. Якою ж то радістю було колись нам смакувати кашу з потовченого зерна чи пиріжок із висівок. А коли хатою розносився запах свіжозвареної картоплі у лущинні, це було справжнім святом. І жаль огортає душу, коли нині, буває, валяється на дорозі кусень хліба, коли викидають ваварену, випечену смакоту, бо вона, бачте, вже кілька годин постояла. Знали б люди ті страшні 30-40-ві роки, більше шанували б святий хліб. Але все ж краще їх нікому більше не зазнати. Треба благати Бога, щоб страхіття таке ніколи не повторилося.

Я щаслива, що дожила до цих днів, коли можу поділитися наболілими спогадами, коли можу запалити свічку усіх, хто загинув від голодної смерті. Ми, ті, хто пережив той геноцид, повинен його пам'ятати хоча б задля того, щоб застерегти від такої біди інших!

2007р.
с. Деревка
Клима Марія Макарівна

Народилася я і зростала в селі Велика Глуша. В моїх батьків було п'ятеро дітей: двоє хлопців і троє дівчат. У ті жахливі роки мені було 13 років. Я все пам'ятаю що робилося. Уїба можна забути як вигонили з хат і дітей і малих на сніг викидали голими, босими. Яка людина десь щось сховала - все знайшли, з горщика з гладуцка все висипали, за святими на стіні сховала людина вуєдик крупи жменьку насіння - знаходили все і забирали. А для сім'ї і дітей нічого не залишали.

А в нас була маленька дитина, то мама сховала в колиску під дитину зо два кілограми зерна, а ті виїняли дитину з колиски і торбинку забрали. Лишили нас, п'ятеро дітей та батьків, голодних і холодних. Це було перед весною тридцять третього року. Ми дожили до листя з дерев, їли лободу, ходили бараболю гнилу збирали, та й так ми вижили. Людей дуже багато померло з голоду. Щоб вижити варили борщ з лебеди і дуже густий, щоб прокормити сім'ю. Пекли хліб з лущиння, жолудів.

Їли кропиву, листя кіньського щавлю. 33-й рік ми пережили

Лишилися живі всі, бо в нас була корова, отим молоком ми й спаслися. Пригадую, коли почалися жива /вже стояли копи на полі/, батьки об'їздили на роботу в колгосп. Мама пішла на ленку, хоч ноги були пухлі, а мені дали завдання назбирати колосків, щоб що-небудь зварити з них. Я взяла торбинку і пішла збирати на стерні. Назбирала я небагато. Збирала я не боялася, бо не знала, що цього робити не можна, просто мені ніхто нічого не сказав. Аж тут іде на мене просто якийсь чоловік, я не знала чого він хоче. Він ухопив мене за руку, відер торбинку з колосками і став мене бити тою торбинкою по голові, по очах, по чому попало. Я кричала і просилася, тоді він кинув мене на землю, висипав мені просто в очі все з торбинки і став мене бити ногами. Недалеко проходив шлях, йшли якісь жінки. Вони стали кричати. Той чоловік мене покинув і пішов. Жінки підійшли до мене, підняли, обтрусилі, обтерли мене, бо з носа йшла кров.

Все забулося-це було так давно. Багато пережили. Батьків немає в живих. А згадувати важко.

Страшні злочини ніколи нічим не стерти з пам'яті. Пройдуть роки, минуть десятиліття, а трагедія 1933 року все одно хвилюватиме серця людей. І тих кого вона зачепила своїм чорним кривавим ломом, і тих, хто народився після страшних після тих страшних років. Вона завжди буде об'єднувати всіх живих одним спогадом, одним сумом, однією надією.

2008р
 Наталиї Александрівни Максимівни
 о. Валентина Гуща

- Невеселою про ці часи є розповідь вчительки Марченко
Олександри Михайлівни, уродженки Полтавського району села
Сухорабівка 1921 року народження. Вона в пам'ятному 1946 році була
направлена на Полісся, а в нашій школі працювала з 1960 - по 1979 рік.

"В село прибували команди, які організовували хлібозаготівлю. Вона
супроводжувалась репресіями, фізичним та моральним знущенням над

11

селянами. За невиконання так званого "твердого завдання" їх позбавляли власного помешкання, худоби, землі, реманенту, господарських будівель, зерна, засобів існування взагалі. Селян судили ніби кримінальних злочинців за невиконання обсягів хлібозаготівель.

Забираючи все, людей прирекали на голод. Ще сяк-так животіли ті, у кого залишилися крупи від соняшникової олії та висівки. Люди почали пухнути. Приречені на голодну смерть, вони їли ворон і горобців, собак і кішок, їжаків і ховрашків... Пройдеш селом - аж моторошно стає - така пустка. Нашій сім'ї вдалося зберегтись тому, що батько ловив рибу і ще раніше до цього, ніби передбачаючи, він сховав муки біля озера. Вночі таємно він ходив і приносив невелику кількість муки й цим зумів зберегти свою сім'ю.

В селі люди гинули щоденно: хто вдома, а хто на вулиці під тином або ж у школі. Часто ховали трупи в завалених погребках, хлівах; на городах, у садах, навіть у старих колодязях. Переважно без трун, просто загортали тіло в якесь лахміття... Вимирали цілими сім'ями - залишалися пустками хати".

Але в нашому селі жили і живуть люди, які в силу різних обставин були на територіях Східної України і відчули на собі ці страхиття. У Вінницькій області Вінницького р-ну у селі Дубова жила Фросина Нікітченко 1919 року народження. Ось як розповідала вона: "Наша сім'я складалася з п'яти чоловік. Батько Себаст'ян, мати Явдоха, дочка Марія, Тетяна ГФрєбина. Батько володів п'ятьма гектарами землі, і оскільки в нього не було синів, то змушений був наймати на весняно-літній період ще й найманого робітника. Був у нас і великий сад, більше ста дерев, плоди котрого продавали прямо з дерев заїзним покупцям.

Працювали важко, але що таке голод ніколи не знали. Незабаром помер батько. Він працював на полі, попив сирої води і, мабуть, від якоїсь інфекції помер. В період колективізації сім'я дуже потерпала. Кілька разів старших сестер, що унаслідували частину батькового спадку намагалися вивезти до Сибіру. Рятувалися вони тим, що місяцями, не роздягаючись сиділи у глинищі за селом. Продрозверсткові загони слідували один за одним. А оскільки поле родить лише раз у рік, то незабаром у хоромах не залишилось ні зернини. Сіяти було нічим. Не було ні коней, ні реманенту, котрого забрали до колгоспу. І тоді почалося страшне. Розпочався голод. Наше село Дубова

майже повністю вимерло. Пам'ятаю, як вмирала моя мати. Вона лежала з опухлими ногами. Їли крохмальну юшку. (Збирали мерзлу картоплю, варили її, потім клали в полотно і видавлювали з неї крохмаль). Але згодом і цього "харчу" не стало. "Дитино", - сказала якось мати, - налий мені водички в бутилку і подай..." Я налила. Мати вже не могла її тримати. Бутилка випала з її рук. Мати схлипнула... і її не стало. Ховати її не було кому. Та і хто поховає усіх, коли стільки мертвих, а інші на грані смерті. І тоді в село прибула "гробкоманда". З підводами, лопатами і залізними гаками. Гаки служили для того, щоб витягати з хати мертвих чоловіків і дітей. Жінок тягли за волосся. Витягали і клали на віз наче дрова. Вивозили за село і "ховали", якщо це можна назвати похороном, у спільній ямі по 10-20 чоловік. Були випадки людоїдства. Люди боялися по одинці відходити від села, бо то тут, то там були відрізані голови. Матері варили і їли дітей і цим самим рятували своїх менших.

Навколо міста стояла охорона, яка не пускала людей з села у місто".

"Мене рятували сестри - веде далі свою розповідь засмучена жінка.- Марія послала свого чоловіка, щоб він забрав мене із села. Він був дуже скупий, то взяв квитка на мене тільки до наступної станції. Решту шляху я лежала, скоцюрбившись в три погібелі під лавою у ящику для речей. Привіз він мене у рільниче підсобне господарство, де сестри, ділячись останнім виходили мене. Згодом я стала працювати разом із ними".

Ми стояли з Віснюком на вулиці перед їхньою хатою і раптом з дверей вийшов сам пан комендант з дружиною і маленькою донькою, пан Завацький з дружиною.

Останні взяли Віснюка за руку і так всі йшли до квартири коменданта Мулярського в постерунку. Я хотіла бігти додому, але пані комендантова і пані Завацька запросили і мене за собою. В коменданта на столі були паски, крашанки, цукерки, ми сіли з Віснюком на канапі і почали їсти цукерки, а дорослі розташувались за столом. Говорили вони між собою по польськи, їх розмова точилась навколо великоддя. Не можу пригадати чому, можливо щоб похизуватись або розвеселити гостей комендант виключив новенький радіоприймач. Добре знаю, що був він німецького виробництва, бо ще й опісля не раз з батьком заходила до коменданта і мала можливість бачити і слухати його. З приймача полилась музика, чти було польську мову.

Не можу сказати чому, але пан Мулярський переключив приймач на Іншу станцію. То було радіо Москви. І хоч російською до того я не чула, але вслухавшись зрозуміла як диктор з ентузіазмом щось розхвалював. Можливо це була оповідь про ще одну "сталінську стройку" яку успішно завершили комсомольці-зеки.

Ми з Вісню не слухали біля того, бо пані розпитували мене про Всенічну службу Богу в нашій православної церкві (римо-католицький костел був у м.Колках за 15 км). А ні Завацькі, а ні Мулярські не були тої ночі в костелі, про що вони як релігійні католики казували, проте службової справи їх чоловіків, як вони виракались не дозволили цього. Комендант переключив приймач, нахмурилась, встав із-за столу і сказав до своїх чомусь в українській мові:

- От ви Істе Паску, цукерки, а на Комуністичній Україні люди Ідять людей, бо там безбожні комуністи поб покарати селян влаштували страшний голодомор.

Я здивовано дивилась то на нього, то на комендантову дружинну, то на Вісню. Комендантова підтвердила чоловікові слова своїми: Так, так, діти, там матері Ідять власних дітей! " Іхні слова пам'ятні мені й тепер. Раптово в мене зник святковий настрій, цукерки застрявали в горлі і подякувавши ми з Вісню пішли на вулицю. Вона кликала мене до школи, де збирались діти на сеснянки, але я відмовилась і побігла додому.

Батько побачив моє стривожене і перелякане обличчя пішов зі мною в хату і перше що я зробила це почала розповідати про розмову Мулярського і дружини про голодомор на Комуністичній Україні. Пам'ятаю я слово в слово передала їх розповідь Батьку. Він кивнув головою, взяв з стола газету "Українська нива" що виходила в Луцьку і почав голосно читати.

Мати щоб не лякати трьох менших моїх сестер Любу, Олександру і ніну та малого братіка Романа позола їх в сусідню кімнату і прихиливши двері, прислухалась до батькових слів. Батько читав те, що говорили пани Мулярські на постерунку. Мати почала голосно плакати. Мої сестри і трьохрічний братік не розуміючи чого плаче мати почали і собі плакати. Пізніше я часто зверталась думками до їхнього плачу і зрозуміла, що то так наша сім'я поминала і оплакувала на Великдень 1933 року жертви сталінського ж голодомору.

Сонце сходило над вихололими за довгу зиму полями, сідало за обрій кольору крові й не впізнавало землю. Чорне вороння зграями ширяло над селами, заціпенілими в темному смертному сні. Танули на обширах України важкі сніги весни 1933 року, являючи світові трупний сморід...

Чи була того року весна? Чи прилетіли до знайомих людських осель довірливі лелеки? Чи співали травневими ночами у вербах над річками солов'ї? Ніхто того не пам'ятає, пам'ятають інше...

Голодний, проклятий тридцять третій рік...

Голодуючі сім'ї їли кукурудзяні качани і стебла, просяне лушпиння, сушену соломку, трави, гнилі буряки, картопляне лушпиння, стручки акації, а також м'ясо домашніх тварин і дохлих коней, навіть людей...

Ще й досі бачу перед очима картину: "Пес то наближався, то застигав на місці і довго, мов зачаклований, глядів на кусок їстівного в руці брата. Зрештою, той кусок спокусив переступити через поріг, в нешироко відкриті двері, що зачинилися враз. Брат ударив качалкою враз, і приголомшений пес, заскавучавши, припав до землі. Мати накинула йому на голову мішок. Почала бити поліном, пес підскочив, вирвався з мішка і почав метатися по снігах.

Всі діти, а нас було тоді трьох, затрусилися від жаху. А тим часом мати чим дуж біла пса: бачачи, що це одно осталося, бо інакше він покусав, а не дасться в руки, ще в хату вскочить і виб'ється через вікно, зоставивши всіх голоднішими, ніж сам.

Пес осів... Востаннє він смикнувся і впав, тонко поскімливши. Мати ножем, що приніс брат, дорізала пса, хоч як було трудно. Втратила дихання і сполотніла. Підвелася напівпритомна.

Патрала, перемивала до вечора, варила псятину, що бридко несмачною виявилась! Та голод став дужчий, ніж відрада до погані: всі в хаті їли її..."

А скільки ще таких картин довелось побачити, пережити...

Все це робив тридцять третій рік, який завдав Україні найтяжчих втрат, коштував нації мільйони людських життів, у тому числі й материнських, дитячих...

с. Люб'язів
Русило Ганна Григорівна, 1925 р.н.

2007 р.

Знамення доби: нагороду повертається¹⁴
історія, а історія - правда.

Кожна людина і весь народ хочуть осмислити власні шмири своїми, доступними їм засобами, покладаючись на перепусти кризь себе достовірні історичні факти, на власний досвід пережитого мика на власне розуміння добра, зла. Осмислити намети: що ми з нами відбулося в ці страшні намети історії. Сьогодні стоїмо перед фактами, що мільйони людей як киттів забрав катівський підступно задуманий голодомор на Україні в 1932-1933 роках.

Народився я і зростає в селі Турки, у бідній багатодітній сім'ї, нас у батьків було шестеро. Батьки працювали в колгоспі з ранку до вечора, без вихідних, щоб виробити трудові, і заробити для сім'ї яких небудь карків, щоб нас прогодувати. Все, що у нас було і зерно пшеники, картоплю, квасолю, все позабирали в колгосп, а потім часом як подили до нас (да і в котнній двір) спеліми створили каші, які миширили усюди, по всіх закутках чи не закопали ми як чого-небудь.

У нашій сім'ї залишилися всі шви, бо ког і тинко було, але спасла нас корова, мало-кал перебували голод. Корови по силі врипували багато ешеї.

Під час голоду ми знали смак всіх шмаків, трав та істивних квіток, шавель - це було велике шмак. Сушили ми змешу каші, муку,

шматки. Замість якої була юшка, підфар-
бована буряком. 15

У нас від діда замешали швенки жорна,
то мати висунить шуминня із сартової,
батько знає на жорнах шукі, вірніше тешко-
коринневої маси, із якої пекла шматки, або
варила якусь там бурду, їсти її було не
можливо, але шуми. На жорнах мали
підпільно, бо їх суворо заборонялось мати,
то батьки завжди перекобували жорна як
моши.

Це все згадувати дуже важко, бога не
було даво, батьки, сестри, брати вже
повишрами. Відходить в інший світ
покаиння, яке пережило голодомор 1932-1933 років,
але хто як живий, буде переказувати
ці страшилі події дітми, онукам, правнучкам,
і махай більше нікто і ніколи не знає
тих страшидань, які пережили ми...

Селишок Надії Михайлівни - 12.10.1920 р.н.
с. Бірки
Любешівський район
2018р

Разом з тим життя в цей період було дуже страшне і важке. Це був період штучного голоду, запровадженого зверху. Щоб загнати селян в колгоспи на них були накладені непосильні податки і хлібопоставки. Виконати їх більшість селян не могла. Місцеві власті одержали з Кремля вказівку відбирати зерно в селян безпощадно, абою ціною, щоб селяни індивідуально не могли існувати. Хто не міг виконати хлібопоставки, оголошувався ворогом народу, куркулем. З цими селянами влада розправлялась, як бандити. Навіть самі бідні селяни, яким Жовтнева революція дала наділи землі, але вони не встигли матеріально зміцнитись, оголошувались куркулями, злісними ворогами і висилались з постійних місць проживання в Сибір, де не маючи будь яких засобів для існування - гинули. Недаремно в народі того часу появилася пісня, яка повністю відображала становище трудящих селя:

Прийди, Сталін, подивися,
Як селяни розжилися:
Що на хаті один куль¹⁾
І той вважався куркуль!

Але сталінські опричники не зважали на це. Виконувачи завдання Кремля вони продовжували нищити села. Майже щомісяця організовувались все нові і нові хлібозаготівельні кампанії, безцеремонні облоги, офіційно дозволені бандитські перетруски особистого майна селян. Опричники ходили по хатах із "штричками", "щупачами", "стукавками", все прогикали ними в хатах, хлівах і клунях, простукували стіни, розбирали печі, прибудови до них, і, коли знаходили десь хоч кілограм якогось зерна чи квасолі горщик, яку селянин залишив для посадки, - все забирали. Навіть залишки чорного з бур'яну недоїденого хліба зі столу, якщо в когось знаходили такий. Це привело до великого, нечуваного в історії голоду. Люди втрачали людський вигляд. Полювали один за одним. Вечорами боялись виходити на вулицю, щоб хтось не с'ватив і не зварив на вогнищі для вдоволення свого бурчливого організму. Правда, це стосувалось в першу чергу дітей. Діти найчастіше ставали жертвами полюван-

1) Куль-говрсток соломи, яким селяни покривали свої хати

ня двоногих голодних людей. Рідна матуся постійно попереджувала і мене про цю небезпеку. Особливо вона переживала годі, коли я йшов на комсомольські міроприємств^в клуб. Люди ходили як голодні вовки, шукаючи будь-що для поживи. Вони падали від вітру і більше не вставали, вмирали. І ніхто не ці жахливі картини дійсності не звертав уваги, оскільки вважали це звичайним явищем... Одночасово на станції До __, що знаходиться в 12 кілометрах від Борзни, височіли г^рафкони зерна, яке охороняли кегеб^лсти. Коли ж хтось із смільчаків наважувався взяти хоч одну жменю з терекону, ^ттго забирали. За це кегеб^лсти не мали не якого покарання. Навпаки їх наророджували як героїв. Люди їли кору, варили у воді полову, коріння дикоростучих рослин (іда і нашої ^км"І). Інколи я і сестра Марія (1921 р. народження), яка проживає тепер в Ужгороді, приносили з поля назбирані колоски із жита, пшениці, ячменю, які залишались після косарки на стерні. Перетирали колоски, одержане зерно товкли в ступі і варили або перетирали в жорні. Це було для нас справжнім святом, бо їли замість ^прлови справжнє товчене зерно. Але таких свят було мало. Згодом їх взагалі не стало. Так, одного разу я із сестрою назбирали сумку колосків і повертались додому. Але по дорозі нас перестрів сталінський опричник, який їхав на коні. Він забрав сумку з колосками, набив нас до крові канчуком (нагайкою) і попередив, що, коли від ще раз зустрине нас з колосками, то зіб'є ще більше і подасть на суд. Ми намагались оправдатись: говорили, що колоски пропадають, вони всеодно гніють, чому ж їх не підбраги? Але хіба можна було переконати опричника 20 століття... Він був проникнутий одною ідеєю: хай краще гинуть, ніж збиратимуть їх люди. Абр як в народі говорили: "І сам не дам і другому не дам". Хай краще гинуть ніж збиратимуть їх люди. Після такої зустрічі з "владами" ми більше ніколи не ходили збирати пропадаючі на стерні колоски після жнив. Ми лікували поколені від стерні ноги і продовжували їсти переварену у воді полову. Продовжували пухнути. Ходили пухлі, не подібні до

образу людського. Не ходили ми і копати померзлу картоплю на полях, оскільки й за неї була також розплата. Внаслідок таких обставин більшість родичів наших по лінії матері померла.

Сумними є спогади і Швайка Василя Ілларіоновича 1925. року народження. В 1932-1933 рр. його сім'я проживала у Київській області Ладизинського району у селі Черповоди. У громадянську війну у селян повністю було забрано коней і всю іншу худобу петлюрівцями, денікінцями та й більшовиками. Селяни не мали чим обробити землю, вона пустувала, заростала бур'янами. Селян силою заганяли в колгосп. Селян-хазяїв, більш багатих, розкуркулювали, а продукцію, яку вилучали, вивозили в Умань, а потім направляли до Москви. Це робили не тільки з багатими селянами, але й з бідними. В селі з активістів створили "буксирну бригаду" на чолі з уповноваженим з Умані. Вона ходила по дворах (а їх було у нас більше ста) і залізними щупами-мацаками діукала хліб у хлівах, клунях та подвір'ях,

на горищах і в печах. Забирали все "під мітлу", аж до жменьки квасолин у вузлику. В селі стали вимирати люди від голоду. Були випадки, що мертвих дітей в своїй хаті їли. Голод настав такий, що не можна було побачити не тільки корів чи свиней, а й котів і собак, яких поїли. Ще добре, що приходила весна і люди їли траву, яка починала рости. В лісі збирали липові бруньки. Від них пухли, але не вмирили".

"В ту пору, - пригадує Василь Ілларіонович, - я ходив у перший клас. До школи дітей водила охорона, щоб по дорозі їх ніхто не забрав і не зарізав. Пам'ятаю на греблі край дороги лежала голова дівчинки, більше нічого не було. Одного разу, перед Новим роком, ми вчилися у школі. Чоловік, який стояв при вході у школу, десь пішов. До класу зайшли два чолощки, а третій заглядав у вікно. Вони поклали вчительку на стіл і відрізали голову, а тіло склали у мішки і пішли. Ми малі, злякані, збились в куток. Але пізніше, вже весною, йдучи додому, я з сусідкою Клавою біля складу, де зібрались люди, побачили тих двох чоловіків. Про це зразу ж сказали вчителеві і разом з сільською управою їх було спіймано і відправлено в Умань. Ці бандити під одягом мали гвинтівки з обрізними стволами. Коли в Умані був суд, то нас з Клавою викликали за свідків. Суд їх судив до смертної кари через повішення.

Крім цих двох, така ж доля спіткала і єврея з Умані, який підсобляв у себе вдома бандитам. Він готував холодець і продавав на вулицях і вокзалах.

Наше село майже повністю вимерло. Землю в селян забирали в колгосп, а біля хати залишалося стільки, скільки можна було скопати лопатою, бо нічим було орати. На цих клаптиках садили картоплю і буряки, які все ж вмудрялись сховати від більшовиків селяни".

2 Тридцять третій...

10

2 Читав газети, що надрукували на Волинь в тридцятих роках. І кілька разів зустрів записки про тридцять третій рік. ~~Чому хотілося~~ розповісти про нього ~~коз~~ через призму своєї родини, свого села, багачого шовхі. Бо певного колючого шовхі рік досі ефіривав у серці, в пам'яті. Голод. Сухлі ноги... В найсирітнішому ~~контакті~~^{сні} ~~такі~~ так не привидилося. А свідомість питає: чому те все було?

2 У шістдесятних роках один з лекторів ЦК Компартії України на зустрічі з істориками-істориками Луцького педагогічного запитав:

2 - Може у вас є складні питання нашої історії, на які ванско знайти відповіді?

2 У ми питали. Про кулеві особи Сталіна як він міг виникнути? Чому навіть чесні люди з оточення Сталіна боялися зупинити деспота? ... →

* Було питання і про припинення голоду в 1933 році. ~~Чому винен у мільйонах смертей?~~

2 - А ви пам'ятаєте той рік? - перештаб лектор.

2 - В перший тиждень шовхі ходив. Майже вся наша велика шовхі ~~виперла~~.

Навірозувалому повітку бля неї. А далі, на горі,
у найтяжчих муках хвирає моя одноклас-
ниця дівчинка Дундима. Третій день поми-
рає. Поблизу уже нікого нема, хто б мав силу
підняти її і віднести до хати. Та й навіть?
Надворі тепло. Бо травень.

2 Ми, діти, пухлем, нелігким тінням бродимо
по непосаджених городках у пильних помилках
перегнаної картонки, яку торік восени при
копанні не помітили. У лопнутій коринке-
вій шкоринці сирим твердим кортиком з
гнилою засох крохмалю. Яким же він
смаком був для нас! ~~У сніг прибавив.~~
~~У пухлість меншала. А очі ще пильніше~~
~~дивилися, де ще щось можна знайти~~
~~їстівного...~~

2 У Дундима шукає оці картоняні кор-
тинки. Тухла. Ноги, як валички. Сіре,
землисте обличчя. Під очима вогняні
літки. Оці байдуки... У сніг

2 А ми те разом торинької осеті йшли
через землю, обсажені смайдом, житою
Дундими ~~до~~ ~~в~~ ~~землі~~ до такої кадової в нашій
цяві невели. Ког одноповерхова, але єдина,
крім церкви, цегляна будова. Кимсь
Трицько Харитоновим посадив Дундиму
за першу парту. Бо мала безшова. Соромиле.

2 Мене - за останню парту. Хог був не бльшим.
Але дошка, букви, перша книжка - це скоро
байдуртине стало. Толоф. Клас рознався. Ми забули
про школу. Во думка, тіло, шмук, оці
одного псадали - їсти! їсти! Хог цюць з'їсти.
Так хочеться, як все болять. Обливо голова,
забувати про маму, тата, сестричок, друзів
і ідеи кудись, шукати, що в рот можна
покласти. І перешні картоняні кортики
були часівда, якшо знайшов. Майже цур-
кого. Вони проганяли смерть, яка безжалісно
запущала в кожному словському джері,
на вулиці, в стіну.

2 Думка останнім силам ступала
при дні талу на горі. Момо, це десь знайд
"кортик". І вона. Рухом підлася до
трави. І її вже ^{не} радості не було. А доїма-
нутися далі вже не могла. І безжалі-
сно відбила під собою яму. І тільки на
третій день заїхала. Ховати нікому було.
Дорослі вже померли. Останнім бачив
її дідуся на порозі. Він не опух. Висох.
Ніхто не бачив, коли він перестав дихати...

2 А ще зимою, коли сніг такою товстою
ковдрою заслав землю, ми, ^{монтажи} ~~підвізти~~,
тільки носики до шибки, продухували
налеорог і з острахом дивилися на далекий
рівний, як стіл, степ. Там у сіру снігову
невідомість тяглася важка на санях.
Вивозили "куркулів". Куди? Від маму
чуди страшне слово "Селовки".

З розмов батьків ми знали, що куркулі —
то багаті люди. І ніхт не могли второпати,
що вони зробили поганого, що їх серед такої
колодної злими вигнали з хати і кудись везуть
на кару. Одного з них ми з сестричкою знали
веселого, рідовуного дідуса Панаса, який за
проказаний "Отчелам" із засмалюваною
кишені консуха ^{попичує зима} вийняв по одному — два
булочки і просиджав нам: "Найте, пола-
суйте..." І його повезли. заходили
з Шадня до нас, сусідів, у консу хату ^{одні}
і ті те ж саме. Звали їх по різному — "комне-
зали", "активісти". Розмову починали
про сире — хліб, його здряд. Мама завжди
плакала: "Нема хліба. Бачите, нічого
дідей... Боєдні. Висохли зовсім..." Бо тільки
гороч мали. Щодо в СДЗ був замесаний.
Видрав агуду нашого думаного сиринця
і півдесятини землі, одержаної при
викові з господарства дідя Карпа.
Весь час сунував — у хаті ніров дідей, а
пошпитки замкнеться. Мама вийняла
з печі все скупілий горщик. Завжди
конілося їсти. Тоді мама ставила
на стіл лешку з рощкою, здавалося
завжди, що лешка Марійка гасіла
просиджав агуду лотку.
З найменша сестричка ~~ніколи ходи~~
Віра тільки ходити могла. А ніз

весну пересчитала. Така худенька зробилася,
що на неї сафраном було звитиися. Плакала.
Проситяла тоненькі ручоньки: „іє ти“..

2 Одного ранку два чоловіки з „комнезали“
з ~~комне пекі~~ (так їх звали тоді)
з комне пекі знали прихований мамин
сечник. У нього мама тримала
кілька пелень писанці, квіткової
видійняної тильки для мамої Віри.
Просила мама, плакала: „Не беріть!..
Це те для неї!“ У прищипувала
маму до висохлих грудей. Не змилювалися.
Висипали зерно в світі лішках. На „випаху“
хліба.“ 2 Що було останнє зерно в хаті.

2 ~~Проки повесила мама, кати~~ Одного
із сусідів щупали знайшли в лімі приховане
зерно. Кілька лішків. „Комнезали“ вибрали.
Те, що розтрусили в солову, дісталося
нам. Паросе. А таке до болю смачне.
Мама знову заїхнула тією соловомою
і зварила щось таке пахуче, як восени..

2 А як припекло сонце, висипали моту
в поле. Воно було голе. Шукали ховрани-
чих нір. У ми теж. З мамою нам вдалося
водою вибити двох чи трьох повраків.
У що було добрим пожитком.

2 А поїли знову невелич здохла.
Щодень більша. Боліла голова. Пудкошув-
валися ноги. А мама все шукала,

їшла у пошук істинного. Пробувала щось заробити, вислужити. Все їй нізачо було ліньки. Варила полову, якусь коритня, лободу. Зовсім знесилювалася.

z Потім поцумувати: „Самько помер“. Тобто, тато. Нішов шукати, заробляти, вислужувати для нас якусь продукцію і пропав. Хотілось ніти шуду, зє тато лемсиль. А сил уже ні в кого не було.

z Заувила акація. Її цвіт ли звали „кашкою“. Нитчі гілки зисавали ружками. Акили те славимше звавали цвіт акаціо!

z Потім несподівано прийшов дозволу тато. Видвилось, цурка була несправди-вою. Він приніс хлібину. Досі памі-ятаю смак тієї хлібної складки. Може, та хлібна і порятувала маму і нас, ^{підпер} дубок дітей. Налагодив бандюко звскелісту тачку, посадив нас і поприслували ситенки до Дніпра. Всі мамі посылтки вугликом лемали в тачці. А хачу лемали нарависду.

z Їшли через чужі села. А коли зупи-ндимся на переносинок, бачили те ж леко, що і в нас. В памінь замисалось штрашне видовище. Жителі в кілках

Хай - і в коняці були вилері, чепоківати.
 На столі сів розумана. Був пері горщик
 з вареною лободою. А їсти вже нікому.
 з Билі Дмитра мама і тата в лашу-
 валля в каміньковому пледорозкоєні.
 Сестричку Марію приїждели в зимоу
 лєда. Бо лєда. І не, віржи бльшии,
 хєдв не пухли. Уше і люди на
 вишних гостили. А не жєтанєш...

з Той, ато тєстє не бєди, хай не
 осудити, що ~~приїждєли апрєлю в~~
~~покинув~~ ~~завєз приїждєли свєтє гєдєли~~
 Тєлєй зєрєв у нас не лєно сєстрєку
 Візу, а і гєдє Карна, тєтєкє Нєдєю
 і ще нєвкєх гєдєрєв. Тєлєй уєрєди
 вєршиє сєтрєлєнєтє мєнєвє...
 з Зєрєлє мєнєцєтє у гєдєтєх про мєнєцєтє
 вєлєрєтєк ~~пєдєтє~~ ~~з сєлєвєдє~~. Свєдєлєнєтє гєвєтє
 нєвєдєлє ~~нє~~ вє нє нєвєдєлєнєтє гєлєтєнєтє
 нєвєдєлє нєвєдєлє і крєйтєтє. А нєтєрє
 вєлєтє нєвєдєлє і нєтє вєнєвєлєтєтє.
 нєдє іх сєдє. Дунєє зєнєжєнєлєтє. Ає
 вєлєкєрєжєнєтє.

з Т. Туртовий,
 вилєдєлє сєлєтє Мєрєкє.

Спогади про городор 1930-1933 роки 3
Хитра селянина Яковича Василя Яковича,
Якому розповіли бабця, яка працювала в кол
посі в Житомирській обл. Микола Парасюк
1895 року народження. в. Городчик Миколаївського р-ну
з початку був провідником обліку с/г продукції
вироби іно-земного походження у вільному порівнянні.
У кожен господар збору зберігав попередження
у вільного збору держави про те, що всі
с/г продукти повинні бути здані в державу.
Розповідає насамперед везення всієї с/г продукції
в разі призовання господаря відпрацювати
на каторжні роботи, а продукція зберігалася
затім бабця Курочка Миколаївна у своїй хаті
на державній роботі і в неї отримувала на себе
300 р. хліба на роботу деякі продукти на діло.
В 1932 році ще було переїздити город насам
тільки, що були деякі запаси (це натаї насам
кого були тварини.

В місті город переносився насам, одне можна
було використувати деякі речовини (баран хоту-
хоту з роботи, кролики, таїб пали з вересу гоба-
вядоме жовузі.
Особливо було перенести землю 1930, коли
записували всі землі, як реально насам і
тваринного походження. Модя згадає всі всі корови
завантажить дуже добре тільки запис
В речі проходили ввільно вільно ввільно
третій який нікому було зорієнтувати.
Модя жінки у називалино важли усе ввільно.
Спогади нові, повністю відсутня жінки, усіх
до сучасного часу жінки

Страшное лето

Прошло лето года злого з того часу, як Україна пережилла страшний голод 1932-1933 років. Це мить в той час з великим сирітством грате збило в серці і зринуло в душі той перод вступання голод вив людей як мух і всі кошти собак гудіти вороги, крадіги, царів маюєт, лоду, клітве митя і поєтки. Сидячи в м'ясах, хліби перетворились на розсипані і мучки.

Голодні, слухи мертвоти валилися підвір'ї, в камах з відкритими виваєними зверима і вкочами. В сирітницях і беріли відводу і нагу зовік які їдали відбрати мучки, і навіть мише що не забавом відкоди м на той світ. Зводили на кладвище, де були вкочами, не глибокіми вкочами і шрами крикнували землею.

Село наше вимерло: не чути подької мови, гавкання собак, гавкання котів, не чирінькають зоруби, не каркають вороги, не скрегогуть содоти не гудять голови в тиши птахів. Не чути муркання коней, гонання полей, курчів канья півня.

Ваша школа, до якої ще в зярові ходили чималима навчання до багатого уміть померли з зовду. В кіт замичку

Не даючи буть кодині і болять появи-
лись на вулиці бо ^{вже} ~~було~~ величезні, у
дизитну лобови молодости і" з'їдали
всього 1933 року була сміялива, урну
забула ризкоуравні, урнела ти
людми, що вичили сму і бду в
життє. ~~Воломоде~~ урочева і
і урודה. Село стало урнелити
в ~~надрманне~~ дуало ~~життє~~ ~~голд~~
був великий і страшний, але це не
був геноцид - померли не лише
українці, а роєли, євреї, поляки, як
лими в нашому селі. Це очевидно
стало, талу, що ~~тільки~~ ~~кедв~~
ниче ~~зрочавою~~ ~~допущило~~ не
правильну і ~~кавну~~ ~~шкдливу~~ ~~наста~~
до села.

2007 р.

Толтавська обласі
Чернухмевий рн
с. Богдартвна

Францко Жан ~~Квирідов~~